

natuurschoon was het mogelijk er een kuuroord van te maken dat als 'Bad Wiessee' nog familiebezit is. Een ander hobbyproject was de Amsterdamse automobielfabriek Trompenburg waar de Spijker auto's gefabriceerd werden. Nadat het bedrijf in 1908 failliet was gegaan stelde Stoop geld beschikbaar voor een reorganisatie en werd commissaris. Het werd echter geen succes en eind 1914 trok hij zich terug. De auteur is zowel achterkleindochter van Adriaan Stoop als historica. Een goede combinatie want zij heeft de verleiding weerstaan van de biografie een hagiografie te maken. Het aantal geraadpleegde archieven is indrukwekkend en de studie is dan ook rijk aan feiten. In het tweede deel van de biografie wordt misschien iets te uitvoerig ingegaan op diverse familierelaties. De index bevat 31 namen van Stoops. Daar staat tegenover dat dit niet een door de overheid gesubsidieerde biografie is. Het geld heeft de familie opgebracht. Mocht het, wat te hopen is, tot een tweede druk komen dan zou hier echter ruimte zijn wat te bekorten.

P. A. M. Hendrix

J. S. Aritonang, *Mission schools in Batakland (Indonesia) 1861-1940* (Studies in christian mission X; Leiden-New York-Keulen: E. J. Brill, 1994, xii + 379 biz., ISBN 90 04 09967 0).

Wie in de discussie over het effect van ontwikkelingssamenwerking is geïnteresseerd, zou er goed aan doen deze studie over de invloed van het zendingsonderwijs van de Rheinische Mission in te zien. Batakland is een gedeelte van Noord Sumatra dat tot ver in de negentiende eeuw betrekkelijk weinig invloeden van buiten had ondergaan. Een gedeelte van de bevolking was weliswaar geïslamiseerd, maareen groot deel was zowel buiten het bereik van de Islam als van de Nederlands-indische overheid gebleven. De Bataks hadden in de buitenwereld een slechte reputatie, er werd zelfs gezegd dat zij menseneters waren. De Rheinische Mission, een van de vele zendingsorganisaties die zich in de negentiende eeuw op de Indonesische archipel heeft gericht, heeft in de tachtig jaar tussen de eerste vestiging en het begin van de tweede wereldoorlog, toen de Duitse medewerkers werden geïnterneerd, meegewerkt aan enorme veranderingen in de regio. Van een geïsoleerd en armelijk gebied ontwikkelde het Batakland zich tot een regio met een zeer hoge scholingsgraad en een bevolking die zich sterk richtte op *hamadjuan*, of vooruitgang. Toeschouwers en reizigers verbaasden zich over de snelle en enthousiaste wijze waarop de Bataks zowel het christendom als de zegeningen van de nieuwe tijd omarmden.

Aritonang, hoogleraar kerkgeschiedenis aan het Theologisch seminarie in Jakarta, is op dit onderzoek gepromoveerd. Hij heeft het onderwerp niet vanuit een nauw kerkhistorisch perspectief benaderd, maar getracht de ontwikkeling van de kerk en het door de kerk verzorgde onderwijs te plaatsen in een veel breder kader. Hij ging bij de bestudering van de vraag waarom de Rheinische Mission zoveel succes kon hebben met haar werk, uit van het interactiemodel, waarin de ontmoeting tussen beide partijen, zendelingen en Bataks centraal stond. Zending was geen eenzijdig proces van geven, maar van zowel nemen als geven en aanpassen. Beide partijen brachten in dit proces hun eigen achtergrond in en bepaalden daardoor de uitkomst en de richting. Elke ontmoeting kreeg daardoor naast de bedoelde ook onverwachte en nieuwe effecten. Een deel van de frustraties en klachten van de zending is hiertoe te herleiden. Om een inzicht te krijgen in de aard van de wederzijdse verwachtingspatronen heeft Aritonang een uitvoerige analyse gemaakt van de ideeën over zending en onderwijs of *Bildung* die bij de zendelingen leefden en hoe overdracht van kennis in de Bataksamenleving plaatsvond voor de invoering van het schoolse onderwijs. De beschrijving van het verloop van de ontmoeting, de

ontwikkeling van het onderwijs in de praktijk, wordt ingedeeld in drie perioden. De pionierstijd van 1861 tot 1882; de hoogtij periode tot aan 1914 en de derde fase tot aan 1940 die door de oorlog in Europa tot een versnelde zelfstandigheid leidde van de Huria Kristen Batak Protestan, de protestantse Batakkerk.

De Rheinische Mission kwam na een periode waarin men zich vooral richtte op de bekering van individuen, spoedig tot het inzicht dat groepsbekering meer succes beloofde. Een ander belangrijk uitgangspunt dat vanaf het begin tot het einde de zendingsinspanningen heeft bepaald was de opvatting dat men zich moest richten op de geestelijke ontwikkeling van de totale Batakse samenleving. Kerk en onderwijs werden in de loop van de jaren weliswaar in de dagelijkse praktijk steeds meer afzonderlijke activiteiten, maar bleven in de optiek van de zendingsleiding een geheel. Men werkte aan de gehele samenleving. Soms kwam men daardoor voor teleurstellingen te staan wanneer bleek dat de vraag naar onderwijs van Batakse zijde minder was geïnspireerd door christelijke behoeften en meer door de betere beroepsmogelijkheden dankzij goed onderwijs. In de concurrentie met het door het gouvernement verzorgde onderwijs was de zending vaak gedwongen duurder onderwijs aan te bieden dan zij zich eigenlijk kon permitteren. De Rheinische Mission heeft desondanks met betrekkelijk geringe middelen kans gezien een breed netwerk van scholen op te bouwen en een aantal vervolgscholen. De verhouding tot het Nederlands-Indische gouvernement was niet vrij van dubbelzinnigheden. Enerzijds steunde men op het gouvernement voor de toelating in bepaalde gebieden en voor subsidies, anderzijds had de zending moeite met het neutrale standpunt dat de overheid innam in godsdienstzaken. De overheid wenste het zendingsdeel van het onderwijs niet te betalen. De grote kracht van de Mission lag in de geringe afstand die men had tot de bevolking en de bereidheid de andere samenleving te betrekken bij het onderwijs. Voor een deel was dit noodgedwongen omdat men zonder bevolkingsbijdrage het onderwijs niet gaande had kunnen houden, maar voor een deel was het ook de wens de bevolking tot zelfstandigheid op te voeden. Het is jammer dat Aritonang de vraag laat liggen welke vorm van onderwijs meer succes had, het neutrale overheidsonderwijs dat over meer middelen kon beschikken of het direct op de lokale behoeften gerichte zendingsonderwijs. Hoewel de resultaten van de zending zeer kritisch zijn beoordeeld, krijgt men toch de indruk dat het door de zending gekozen model voor de vorming van de gemeenschap meer geschikt was.

De zendingsleiders bleven ondanks hun nauwe betrokkenheid bij de bevolking uiteindelijk Europees in hun verwachtingspatroon. Zij hadden zeer veel moeite met de afweging van de vraag of de Batakse kerkleiders voldoende waren ontwikkeld om zelfstandig te zijn. In 1940 beschouwde men het zendingswerk nog steeds niet als voltooid. Interessant is dat zich hier een soortgelijke ontwikkeling voordeed als elders in Nederlands-Indië: de leerling van wie men nog onvoldoende overtuigd was dat hij zelfstandig kon optreden, nam in een krachtig gebaar de leiding over om deze niet weer af te staan aan de oude voorgangers. De argumentatie van de zendelingen verschilde nauwelijks van de algemene rechtvaardiging van het kolonialisme. De Duitse kerkleiders hadden moeite hun leerlingen als zelfstandig te zien. De wisseling van de wacht geschiedde minder zachtzinnig dan *men* van nieuwe kerkelijke leiders zou verwachten. Een poging van het Nederlandse zendingsconsulaat de leiding van de geïnterneerde Duitse zendelingen over te nemen, mislukte.

Dit boek is een grondige en kritische studie van de ontwikkeling van het zendingsonderwijs in Batakland en draagt bij tot een dieper inzicht in de beweegredenen van beide partijen, zendelingen en Bataks voor onderwijs. Kleinschalig werk, volgehouden overeen lange periode, dat aansloot bij de lokale vraag en de plaatselijke gemeenschap vanaf het begin bij het werk betrok, waren de oorzaken van het succes, mede ook dankzij gunstige structurele factoren. Met

dit laatste bedoel ik de algemene maatschappelijke ontwikkeling. In de hier beschreven periode werden grote delen van de Indonesische archipel ontsloten voor het wereldverkeer en nam als gevolg daarvan de overheidsbemoeienis enorm toe. De Bataks grepen de kansen op vooruitgang met beide handen aan, vermoedelijk ook omdat het strookte met hun pre-christelijke opvattingen over wereldlijk succes als hoogste graadmeter van het menselijk streven. Het is daarom jammer dat de auteur aan de algemene ontwikkelingen in de Indonesische archipel en Noord Sumatra slechts summier aandacht heeft besteed. Nu ontbreekt de samenhang met de economische en politieke ontsluiting van de regio. Over de opkomst van het Batakse nationalisme dat zich in de kerk reeds uitte in de eerste wereldoorlog had ik bijvoorbeeld graag meer vernomen. Zo zijn er meer kwesties, maar dat is vragen om een heel ander boek.

J. van Goor

A. Vandenpeereboom, *La fin d'un règne. Notes et souvenirs*, M. Bots, éd. (Reeks verhandelingen X; Gent: Liberaal archief, 1994, 224 blz., ISBN 90 74791 02 6).

Alphonse Vandenpeereboom (1812-1884) was van 1861 tot 1867 ministor van binnenlandse zaken in het liberale kabinet Rogier. Tussen 1 oktober 1864 en december 1867 hield hij een (later door hem aangevuld) dagboek bij van de gebeurtenissen tijdens de laatste regeringsjaren van Leopold I en tijdens de eerste jaren van het bewind van Leopold II. De notities van de jaren 1866-1867 werden reeds grotendeels gepubliceerd door J. Garsou, *Les débuts d'un grand règne* (Brussel, 1931) en de aantekeningen met betrekking tot de jaren onder Leopold I ('La fin d'un règne') hebben nu ook in Marcel Bots hun editor gevonden. Ik heb het boek in één ruk uitgelezen onder meer omdat het als geen ander een beeld geeft van de alledaagse beslommingen van een negentiende-eeuwse Belgische minister. 'Que les grands sont petits quand on les voit de près' — verzucht de dagboekschrijver en zijn relaas is dan ook doorspekt met pikante anekdoten over Leopold I, blijkbaar een erg levenskrachtige zeventigjarige, en zijn entourage (bijvoorbeeld Leopold over Bismarck: 'Il bande encore bien ... mais il n'aboutit plus'). Ook voorde politieke geschiedenis is Vandenpeerebooms getuigenis van belang waar hij het heeft over de totstandkoming van de wet op de beurzen en op de bevoegdheid van de arrondissementscommissarissen en over het vreemdelingenbeleid. Tegelijk krijgt men een idee van de manier waarop het besluitvormingsproces binnen een toenmalige ministerraad verliep en van de bij wijlen gespannen verhouding tussen de vorst en 'zijn' regering.

Bots' uitgave is niet helemaal volgens de strikte regels van de Koninklijke commissie voor geschiedenis uitgevoerd maar toch betamelijk. De eigenlijke tekst van Vandenpeereboom wordt voorafgegaan door een korte biografische situering van de auteur, verlicht met portretten en karikaturen van de voornaamste protagonisten van het verhaal en is vervolledigd met een 32 annexen (173-209, meestal korte brieven) en een persoonsnamenregister dat tegelijk als summier biografisch repertorium dienst doet.

J. Art

G. Kurgan-van Hentenryk, ed., *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)* (Faculté de philosophie et lettres. Histoire CIV; Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1994, 136 blz., Bf650,-, ISBN 2 8004 1091 4).